* * *

Мені тоді вісімнадцятий пішов. Молода, здорова — я на норов була весела-жартовлива. Без мене і улиця — не улиця, і вечорниці — не вечорниці. Хто всякі квітки хлопцям пришиває? — я, Варка Луценкова; хто дівчатам сміється з кохання? — я; хто жидів та лазарів передражнює? — я! Я ще тоді нікого не кохала; не знала, що то за лихо те кохання, і жила собі, як пташка повесні, вільна-весела!..

Зосталася я малою від батька та матері; під холеру полягли вони. З усього роду зосталася я та рідний брат батьків — мій дядько. У його я зросла і викохалася, хоч добра ніякого не зазнала. Звісно — без батька та матері... Дядько мав своїх дітей, до їх його серце і лежало. А я, як чужа була, то жила у його за наймичку. До того ще дядина — злюща-презлюща, і чоловіком своїм орудувала, а то що вже казати за мале дівча-сиротя! Я все була у роботі та роботі: коли не гусей пасла, то шила; коли не шила, то пряла; стала підростати — до печі запрягли. Бувало, як попотягаєш золійники, то й у грудях болить, і руки неначе не свої — аж не чуєш. А нас усіх у сім'ї було восьмеро: дядько, дядина, п'ятеро дітей — три сини, дві дочки — та я. І то все поралася сама біля їх: і нагодуй, і подай, і прийми! Як муха в окропі, бувало, вертишся цілий день. Зате ж у свято або в неділю як вирвешся на улицю — усе село розлягається... Нема мені впину, нема заборони! Як та вода повесні, розірвавши греблю, знай, біжить та клекотить — так я: ані вгаву, ані втоми мені немає... Язик той, як вітряк увосени, повертається у роті та все меле, все меле... Мене всі потроху не любили за мій язик. Вже що на умі — те й на язиці. Чи подруга яка похвалилася, кого укохала — вже я й сміюся з нього; чи забачила сама, що стояла дівчина з парубком, вже я й давай виспівувати та висукувати їм. Весела була! Всі, бувало, дивлячись на мене, кажуть: в тебе, Варко, видно, ані горя, ані лиха ніякого нема та і не було ніколи!

А проте — і в мене своє лихо було... Яка я не весела, не жартовлива на улиці, а, прийшовши додому, не раз уночі, щоб ніхто не чув, не бачив, кляла свою долю та своє безталання. У других — батько, мати; другі —

зодягнені-зобуті, а я — як наймичка жидівська — доношувала тільки дядинине рам'я! Бувало, носить вона, носить, порве на шмаття та тоді вже й мені, — як там кажуть: на тобі, небоже, що мені не гоже! Я, бувало, й тому рада. Хоч переміна буде, думаю. Та виберу вільну часину, позшиваю та й пошию або керсетку, або спідницю. Ото і все моє збіжжя і вся худоба! А й те сказати: я вже дівка, мені вісімнадцятий пішов, а в мене ще нічогісінько немає — ні рушників, ні спідниці такої, як личить, ні керсетки нової, а за скриню — і думати нічого... Се мене дуже діймало: усе ж таки, я думала, не вік сидіти та дівувати, а при таких достатках хто мене візьме! Стали те й сусіди помічати. Бувало, почнуть мені раяти: "Чи тобі, Варко, довго ще наймитувати тут, даремно робити на чужу сім'ю?.. Пора тобі й про себе гадати. Ти вже дівка на порі, а що в тебе є? Однак ти служиш, то вже краще йти у місто служити, а не чорт батька зна у кого та ще й даремно! Там хоч грошей заробиш — зодінешся..."

Задумалася я над сим... А й справді — чого я тут дурно скнію, пропадаю? Он же Мотря Чубівна служила у місті, заробила худобу та тепереньки вже й своїх діток гойдає, а я все чужих тішу, на чужих роблю!..

Се я так думала та гадала перед Різдвом, а перед Великоднем покинула дядька. Усім шиють нові керсетки та юпки, а мені одній дають недоноски доношувати... Полаялася я з дядиною за се, сказала дядькові, що піду у місто найматись, — та й пішла.

Як виходила, то дядина стала така добра та тиха — і те мені радить, і друге. І все верне на те, щоб я зосталася, що вона мене від себе і заміж віддасть. А я собі на умі, знаючи дядину, друге гадала і хоч плакала, як прощалася, оже все понесла з села у серці ту думку, що дядина — погана людина.

І як вийшла з села, то якось мені так стало легко та весело, так неначе я знову на світ народилася... Пора була весняна, ранішнє сонце так любо світило, не пекло, а гріло; поля зеленіли, як рута; всяка пташка співала-щебетала... Оглянулась я, вийшовши на битий шлях, на село —

там церква аж горить проти сонця; у зелених садках білі хатки тонуть, і вигін зеленіє, де ми на улицю збиралися... Все перед моїми очима, як на долоні. Все це нагадало мені і мою дитячу пору, і моє дівування, та й сама не знаю чого — мені так весело, а я стою з клунком за плечима та так плачу, так плачу!..

— Прощай, рідне гніздо, де я зросла в тобі, та щастя не знала! Прощай, улице, вечорниці і ви, подруги-дівчата! — промовила я та й сіла на клунок, скинувши його з плечей.

Сіла та плачу-плачу... Так мені жалко стало всього, так — немов хто його від мого серця одриває... І дядина здалася на той час не такою недоброю. "Та вже ж би вона не плакала, виряджаючи мене, якби не любила", — подумала я і вже хотіла вертатися назад, та знов подумала: "Ні вже! мертвого з могили не вертають; що буде — те й буде! Більше, кажуть, копи лиха не буде, а копою й чорт його одбуде!"

Знялася з дороги, перекинула клунок через плече та й потягла прямо у місто, не оглядаючись на село.

Шлях у місто мені вже знайомий був — кілька раз з дядьком та з дядиною їздили у ярмарок, — нічого було питати дороги. Пішла прямісінько до тієї перепичайки, у якої ми щоразу заночовували. Звали її Мотрею, і жила вона на Побиванці. Так той край міста звався. Там колись, кажуть, кулачки були, та такі страшні, що як розпаляться, то й кийками б'ються, і чим хто запопаде. Не раз, бувало, який чоловік або парубок, пішовши на кулачки погуляти, живий додому не вертався — там його і у копи уложать! Через те той край назвали Побиванкою, бо дуже там багато душ побито.

На тій ото Побиванці жила собі Мотря-перепичайка. Була вона удова, і тільки й дитини у неї, що чотирнадцятилітня дівчина Галя. Воно було собі таке мале, болізне, замліле, а в Мотрі діла багато: щодня, щодня печи. Що увечері напече, то те за день і розпрода, а на вечір знову

вчиняй. То як Галя, кажу, була собі така замліла, то Мотря її й не приганяла до своєї роботи, а все наймала наймичку.

Я ще перед постом чула, що наймичка від неї відійшла. Се казала мені сусіда наша, і каже, що я раяла тебе, і Мотря буцім, так уподобала мене ще тоді, як у ярмарок бачила, що, каже, "якби вона стала у мене, то я б їй бігзна яку плату дала". Перед празником знову сусіда була у місті і казала, що знову бачила Мотрю і що знову вона розпитувала за мене. Так я ото прямо і пішла до неї. Приходжу, аж її дома немає; одна Галя сидить, сорочку шиє.

— Де мати? — питаю.

— На базарі.

— А коли вернуться?

— Увечері.

Положила я клунок, сіла коло неї, дивлюся на її шитво.

— Що се ви шиєте?

— Та се сорочку, — каже.

— Нуте я вам поможу.

Вона і віддала. Сіла я, шию, а Галя біля мене сидить, дивиться...

— Чого се ти до нас прийшла? — питає через скільки там часу.

— Найматися, — кажу їй, — коли наймете.

— Наймем! наймем! — аж скрикнула.

— Мати тебе щодня сподівається та виглядає. Уже скільки других було, то мати подержить з тиждень та й розщитає... "Коли б, — каже, — мені та дівчина, що у ярмарок з села приходила..."

— Так оце ж і я прийшла.

— А ти у селі служила де? — питає мене.

— Служила, — кажу їй. — Та що моя служба?!

— Як? — пита. — Хіба не заплачено тобі?

— Та мені ніхто й не платив ніколи, — кажу їй. — Я у дядька жила, на його дітей робила, — так, дурно, за те тільки, що він мені дядько, а я його племенниця...

Так сидимо собі, балакаємо... Коли двері скрип — аж і господиня, Мотря, іде.

— Здорова, — вітає мене, уступивши у хату, — а я тебе вже давно дожидаю.

— Здрастуйте, — одвітую їй, — оце ж уже і я прийшла.

— А що ж ти так пізно?

— Та не хотілося все якось кидати своїх. Думаю: свої — все ж не чужі; а воно ще гірше вийшло.

— То-то й є. А перед тобою у мене вже аж три наймички перевелося. Все якісь не швидкі, не поворотні, не моторні... Ну, гаразд же, що ти прийшла; тепер мені нічого розшукувати. Ти ж їла що досі чи ні?

— Та йдучи, — кажу, — з дому, поснідала, а після того ще нічого не їла.

— Ну то будемо ж обідати.

Посідали, пообідали. Після обіду мене Мотря питає:

— А що ж ти з мене візьмеш, дівчино? За рік чи помісячне? чи на своїй одежі, чи на моїй?

— Та на одежі вже, кажу, вашій. А що ви дасте?

— Та хто тебе знає, що ти хочеш?

— І я не знаю, — кажу. — Я ще нігде не служила за гроші і не знаю, по чому рік служать.

— Та дівчина, що у мене була, п'ятнадцять карбованців на рік брала на моїй одежі.

"П'ятнадцять карбованців! — подумала я. — Скільки-то воно? Велика, мабуть, сила!"

— Та коли за п'ятнадцять, — кажу їй, — та служила, то й я за п'ятнадцять згодна.

— Тільки ж ти мою роботу знаєш? У такі дні раз учиняти на хліб, а під ярмарок — двічі.

— Та все, — кажу, — люди якось служили, то й я буду.

— Ну добре.

Ото згодились. Пішла вона знов на базар, видавши борошно, а я заходилась учиняти.

Та так мені весело, легко робити. Тепер я не дурно служу, за гроші роблю!.. Так весело, що якби не було нікого в хаті, так би, здається, і завела на увесь голос, щоб аж улиця розлягалася, так Галя біля мене — мені якось і соромно... Мовчу вже, роблю та радію, а п'ятнадцять карбованців так і вертяться у мені на умі. Уже я розщитала собі, чого й купити... "Куплю зараз, — думаю собі, — скриню, куплю дві хустки: одну велику жовтогарячу, а другу — шовкову; куплю плахту — не буду у спідницях ходити, — наберу на керсетку, куплю кубового ситцю, закажу чоботи: одні чорноголовці, з жовтими халявами, а другі сап'янці; та на той рік уберуся якнайкраще та й піду у село в гості. Ото-то я посміюся з дядька та дядини! Прямо у вічі скажу, що у вас з самого мала служила, та як жидівська наймичка ходила, а в чужих людей за один рік те заробила, чого б у вас за цілий вік не мала. Не піду і в двір до їх, зостануся у сусіди — вона така добра..."

Отак усе й думаю собі; сказано — рада-рада. Як воду у сінях набирала з діжки, то попереду глянула у воду, сама на себе подивилася... та й не пізнала: лице розгорілося і очі грають... аж підскочила... Чи се я, думаю, чи не я? Сказано: дурна!

Ото і зосталася я у Мотрі! Вона така добра, приязна. Що не так, то без крику, без гуку того покаже й розкаже. Як рідна мати, так вона до мене. І Галя мене любить; я їй вишиваю сорочки, учу, як мережки шити, вербову лиштву, занизування. Ми з нею цілий день дома удвох; господиня тільки обідати приходить, а іноді й обідати її немає. То ми удвох пообідаємо, я помию, поперетираю миски, горшки, та візьмемо засунемося та й спати полягаємо. Годинку-другу проспимо та й знову до

роботи. І все у нас так тихо-мило. Як згадаю життя своє у дядька, то й сама себе лаю... Чом я, дурна, давно сього не задумала? Уже б досі більше добра мала, ніж сама дядина! То знову таке подумаю: що, якби мене взять та уп'ять повернути до дядини — чи годила б я їй і тепереньки, як тоді? Чи мовчала б на її докори?.. Ні, не годила б і не мовчала! Бо поки не знаєш добра у світі, то й лихо добром стає, а як погуляєш хоч раз на своїй волі, то тоді вже ніяким калачем не заманиш у неволю.

Отак собі й пішли дні за днями, тижні за тижнями, місяці за місяцями. Обжилась я з містом, як з селом; ще воно краще мені здалося, ніж своє рідне гніздо. Кругом усе дівчата: там Явдоха, там Христя, там Марина... Іноді увечері, під неділю, зійдемося на вигін за містом, де вітряки стоять, та як заспіваємо пісні — аж на усе місто чути... А в мене ще тоді й голос був — такий дзвінкий та тонкий, що як візьмем якої пісні, то аж під небо сягає! Городяни, поки ще мене не знали, то казали: "Ото яка на печінку здорова!" А як дозналися, де я служу, то стали господині казати: "Ото у вас яка дівка співуча! Як поведе голосом, то неначе батогом по серцю стьобне!"

І парубки у місті кращі, ніж у селі. Там усе у ягнячих свитках та вибійчаних штанях і літом у шапках; а тут — у сукняних чумарках, у китаєвих штанях, чоботи такі маленькі, на високих каблуках; все підперізані каламайковими добрими поясами, літом — у картузах, а зимою — у шапках. Йде, бувало, улицею який — як картина! Так би на його все й дивилася, нікуди очей не зводила...

Восени був у нас ярмарок. Приїхав дядько, дядини не було. Як мене не стало, то і з двору нікуди не виходить, а як при мені, то й у базари часто-густо ходила... Дядько розпитує: чи добре мені служити, чи не зобиджають мене; розказує, що Марина, моя товаришка, вийшла заміж, що Остап Шкандибенко одружився, та взяв жінку з другого села, якусь таку повію, що і встала, і лягла у молодого дяка... Багато дечого без мене перевернулося, багато не так стало. Звісно, життя не стоїть, а йде, і чого у йому тільки не перейде і доброго, і лихого!

Поїхав дядько, і мені якось сумно стало... Чого? Сама себе питаю, і не відкажу сама собі. Так чогось... Хотілося б мені хоч на одну хвилину у своє село, хоч одним оком подивитися на його — чи справді воно так перемінилося, як дядько каже? Та яка з Марини стала жінка, яка там у Шкандибенка пара, та який і дяк молодий... Все б хотілося побачити своїми очима — від того й упала туга на мою душу.

Одначе я не довго сумувала. На третій день уже й думати забула, чи був у нас дядько, чи не було його. Правда, й роботи тоді багато припало: ярмарок, то разів по два на день печемо. У хаті, як у пеклі, душно — аж пашить; а ти ж біля печі цілий день... Так втомишся, що як одбереш де пізньої доби незайняте місце, як припадеш, то, як убита, до самого білого світа не прокидаєшся. При такій праці не до суму було.

Минувся ярмарок — знову мені полегшало, знову у нас і співи, й жарти. Часом дівчата понаходять до нас у хату; заведемо таке, що й світа білого не видно! То танцюємо, то глузуємо одна з одної; за роботу посідаємо — співаємо, аж на улицю чути, аж стіни у хаті дрижать... Звісно — молоді дівчата!

Так минулася осінь, настала зима. Зимою більше вільного часу, ніж літом: ночі більші, через те й вільного часу більше. Звечора або ж сама піду на вечорниці, або дівчата понаходять... Співи, жарти. Господиня, було, слуха-слуха нас, усміхнеться та й каже: "Ну вже, видно, чорт сім пар лаптів стоптав, поки вас докупи зібрав!" А ми — звісно, дівчата — то парубків передражнюємо, то жидів, то циганів, — кого яка зуміє.

Незчулися, коли й зима минулася. Був саме піст, весна відкрилася... Сонечко так мило світило-гріло; сніги тали, і поміж снігами де-не-де пробивалася зелена травиця... І чого воно любо так стає на душі, легко на серці, як побачиш з-під снігу зелену травицю? Так, неначе мати або батько тебе привітають... Припала б, здається, до того зеленого листочка, пригортала б до серця, сміялася б і плакала — так любо!

Найпаче здавалася мені та весна якоюсь любою — такою любою та хорошою, якою ні до того, ні після того ні одна ніколи не здавалась... На душі так легко, а все якось задумана ходиш... думки тебе окривають; все сумно самій, а й хочеться самій усе бути, щоб ніхто не бачив, ніхто не почув, не насміявся, як з травицею розмовляєш, до травиці припадаєш, землю цілуєш... Ластівочку побачиш — як матусі, зрадієш... "Ластівочко-щебетушечко! — промовляєш до неї. — Не літай ти надо мною, не вийся над моєю головою, бо я сирота одинока, не маю ні батька, ні неньки, не маю поради у світі!.. Ніж маєш ти витись надо мною, візьми мене на свої легенькі крила, полетимо удвох до Бога, спитаємо: де те щастя у світі?.."

Отак, сидячи сама собі під коморою або ходячи по зеленому садочку, і промовляєш до всього живого і неживого. Потім схаменешся та й сама з себе смієшся. А як ще подумаєш: ну що, як хто чув або бачив? — то так зробиться соромно, що зачервонієшся, як рожа, та мерщій у хату... Біжиш-біжиш... а ззаду немов хто гукає на тебе: "Отак, отак, дівко!" — та регочеться.

Раз тієї ж таки весни, увечері під неділю, сиділа я за ворітьми. Сонечко спускалося за гору, і все небо палало, як огнем, його світом... Червоно-червоно так стало; і хатки, і садки, і річка чорна та бурна — все почервоніло, неначе кров'ю залите. А я сиджу на лавці, дивлюся, як люди снують по вулиці, грязюку місять, та думаю: "Що ж се воно за знак, що сонце так червоно сідає? Се, певно, щось буде: або ж вітер, або ж мороз".

Та так собі задумалась, спустивши руки на коліна, так загадалася, що й сама не знаю, де я... Мов сплю і мов сниться мені: біля мене щось бубонить, гуде, верещить... галас то проходить через мене, колише мене, присипляє... і десь далеко, тихо та безслідно зникає... Коли се сразу над моєю головою немов з рушниці випалило:

— Здорова, чорноброва! А що так замислилася, загадалась?

Злякалася я, аж кинулася... І тоді тільки побачила, що через дорогу стояли дві жінки й лаялись одна з другою.

Одна кричала:

— Брешеш, брешеш! Брехливого батька і брехливої матері дочка! Ніхто не докаже, щоб я з тараканами хліб пекла, а у тебе, всі бачать, що москалі тини пообносили!..

А друга собі гукає:

— Нехай і москалі, та ніхто не бачив, щоб посеред базару прасували мене по щоках глевким хлібом, як тебе!

Се так дві жінки лаялись, наша сусідка з якоюсь перекупкою... А коло мене, як картина, стояв парубок!.. Сива шапка так пристала до його чорного, як галка, волосся, червоного, як маківка, виду, немов вона не надіта на його голову, а так він і родився з нею; чорного сукна чумарка підперезана червоним, як жар, каламайковим поясом, так як вилита; чоботи невеличкі, при нозі. Сам високий, статний, як в'яз, бравий, як сокіл. Я ще й родилася, то не бачила такого хорошого. А він стоїть біля мене, узявся однією рукою за бік, а другу пустив по волі, очі горять-сяють, уста усміхаються... Чи сниться се мені, думаю, чи справді воно так? А він знову до мене з сміхом промовляє:

— Чому ж ти не обізвешся до мене, дівчино? мов тобі рот хто медом заліпив!

Глянула я на його... Його постать, його усмішка, його вид хороший-красний — все передо мною... аж у вічі б'є... Думки колесом заходили, серце затріпалося, мала обізватися з жартом до його, та так засоромилась, немов хто мене уперше на крадіжці піймав, — як огонь запалала вся... Жарко стало, соромно... аж болізно.

— Отака ж ти, дівко! От тобі й на! З виду і дівка як дівка, а з словом, як злодій з чужим добром, ховаєшся. Ну ж я хоть посиджу коло тебе. — Та й сів.

Ох, лихо ж моє! Хоч би він одвернувся, хоч би не дивився на мене!

А він так приязно дивиться, як не з'їсть своїми карими очима... А мені так соромно, що аж у вухах гуде та шумить... Взяла я та й закрилася руками. На правій руці у мене аж три срібних персні було. Як побачив він, то так і вхопився за руку.

— А... а перснів, перснів скільки! — скрикнув.

Я стулила руку в кулак — не пускаю, а він усилковується відняти. Я міцно тулю палець до пальця, він ще дужче налягає... Та так здавив, що я аж скрикнула...

— О-го-о! он аж коли почув твій голос! — каже — та й пустив руку.

Я мерщій скочила та хотіла у хвіртку тікати, а він хап ззаду за керсетку... я так і сіла йому на коліна. Обняв він мене, пригор-та до себе, лоскоче...

— Гетьте! — сором'язливо одмовляю я йому. — Не лізьте-бо, бо як господиня побачуть, то будуть лаяти.

— А ти хіба служиш? — питає мене.

— Служу, — одказую.

— Відкіль же ти сама?

— З Непитайлівки...

— Як-то з Непитайлівки?..

— Так... Краще не питати.

— Чого ж так?

— Та так. Адже ж я вас не питаю, звідкіль ви самі?

— Я городянський.

— А я з села, з Лазарівки.

— З Ла-за-рів-ки! — якось провів він.

— Еге.

— Чи все ж там такі дівчата?

— Які?

— Такі, як ти, хороші!

Мені від того так якось любо стало, що я, забувши свою недавню сором'язливість: "Чого ж ви сміятися прийшли?" — кажу йому — та взяла й насунула аж на самі очі його сиву шапку.

Він підсунув шапку, пригорнув мене, вже оддув був губи, щоб поцілувати, а я, випручивши руку, як дам йому по губах, аж відлясок пішов... Скрикнув він, пустив мене; я мерщій від його у хвіртку та як зарегочуся...

— Бач, яка ти сором'язлива? — промовив він. — Постій же!

— Я й так нікуди не тікаю, — кажу йому з-за хвіртки.

— Ну-ну, постій... я до тебе ще й завтра прийду.

— А я не вийду.

— А я викличу.

— Ні, не викличете.

— Ну, там як буде, а сьогодні — прощай.

Та й пішов. Дивлюся я йому услід... Пішов, похилився... Йде собі тихо, повагом; а я стою, обперлася об тин, проводжу його очима та думаю: "За що, дурна, я його ударила? Може, він розсердився за се на мене! А певне розсердився, бо так швидко не пішов би... Дурна, дурна я! І що він зробив мені таке, що я його ударила? А сам же хороший, як картина, уродливий, як щастя!"

Та й обняв мене смуток. Довго стояла я, видивляючись на опустілу улицю... де-не-де собака перебіжить, москаль перейде та жидівський ґвалт відкілясь здалека доноситься... Захід зовсім поблід, пожовк; стало якось жовто-смутно; з другого боку чорні хмари встають, кидають чорну тінь на землю... Уже почалося де-де світло світитися. Місто все стихало, замирало... тільки чутніше стало, як вода ревла та шуміла на греблі... Озирнулась я назад — аж і в нашій хаті світиться, знялася й тихо побрела до неї.

— Де се ти була, Варко? — пита господиня.

— Там стояла, коло хвіртки, — кажу.

Повечеряли, спати полягали. Чую я — всі сплять, аж хропуть; а мене і сон не бере. Все він перед моїми очима: скривився, насупився... яким був у той час, коли я його ударила.

"Чи не дурна я, чи не скажена? — думаю. — Що він накоїв? Чи половини б мене не стало, якби поцілував?.. Адже ж самій було б любо... а я його ударила!" Аж плач мене бере. Жду того ранку, як Бога; як на те ще й ніч така довга, немов такої довгої ще ніколи зроду не було; у кожній мов годині цілих три ночі злито... "Хоч би півні скоріше кричали — устала б та хліб завдала", — думаю.

Насилу ранку діждала. А ще ж то й день! Після, обід пішла походити на вигін. Стрівають дівчата.

— Чого се ти така стала? — аж скрикнули в один голос.

— Яка?

— Поблідла, пожовкла... очі згасли і немов курчат погубила!

— От, вигадуйте! — одмовляю їм та й повернула додому.

А на умі все одно: коли б побачити хоч здалека, хоч одним оком, хоч мелькома. Йду собі тихо, коли підходжу до двору — гульк! — аж і він виткнувся з краю улиці. Йде, голову високо держе, жупан назад одкинув, і тільки шапка у його на голові маячить, як баня на церкві.

Я мерщій у двір, за хвіртку сховалася та й стою. А він здалека побачив.

— Та не ховайся, не ховайся! — кричить. — Од мого ока ніде не заховаєшся!

Прийшов, поздоровкався, сів на лавці, вийняв насіння, дав і мені. Я стою у дворі — лущу, а він на лавці сидить та собі дзьобає.

— Чого ти у дворі стоїш? Чому не сядеш рядом зо мною?

— Того, щоб не було по-вчорашньому, — кажу йому.

— Ні, сьогодні не буде так, — одказує і пильно дивиться на мене. "Чого він дивиться так на мене, — думаю собі, — невже я йому до сподоби? А певне, що так, бо не прошибав би наскрізь очима, як він прошибає. Та який його погляд — і любий, і страшний: як стрінешся, так і затіпаєшся, як од чого недоброго, од чого злого... А все любий!"

— Ти давно тут служиш? — питає.

— Уже швидко рік буде.

— Як же я тебе нігде не бачив?

— Не знаю.

— А добре тут служити, не сварлива господиня?

— Ні, пошли, Боже, й повік таку.

— Отже я думаю кидати свого хазяїна.

"Так і він служить! — трохи не скрикнула я. — Дивись — наче господарський син, а служить!" Дивно мені.

— Де ж ти у наймах? — питаю.

— Та тут у кравця... Воно б, бач, і нічого, та він п'янствує, а господиня перепродує, та як немає нікого дома, то часом і без хліба цілий день робиш. Ми вже йому з хлопцями казали: "Дай нам п'ять карбованців у місяць, ми на своїх харчах будемо", — не хоче ж. — "Ну хоч од пари плати", — і того не хоче... Покину. Стану у жида або до другого перейду.

— І багато вас у хазяїна?

— Троє нас робить.

— А діла багато?

— Та є. Його мають за першого кравця, то діла багато.

"Он воно як! — подумала я. — Скільки-то нашого брата тепер є! Один у шевця, другий у кравця, той у столяра, а той у другому місці... І всі служать".

— І хазяїн же робить? — питаю його.

— Нащо б він і держав нас, якби сам робив!

— Так він, значить, вашими руками жар загрібає?

— А ти думаєш!.. Вони всі такі!

Мені так його шкода стало... Отакий хороший, бравий — та й у наймах вік коротає!.. Щось своє, щось рідне почула я в йому; може, і в його, як у мене, ні роду, ні приплоду, та ніхто не пригорне, не привітає... Жалко його стало.

Незабаром наша розмова перейшла у жарти... Він молодий, і я молода; згадаєш що сумне — зітхнеш та й знову до веселощів. Почали

одно одному квітки пришивати. Я й незчулася, як уже біля його на лавці сиділа, як він мої персні поздіймав, собі на руки понадівав... Так мені хороше з ним сидіти, жартувати; любо так, як з братом рідним.

Довго я з ним просиділа. Уже й господиня прийшла, уже й ніч на землю налягла, почали світло світити, а я все сиджу, не примічаю того нічого, балакаю та жартую — так мені з ним весело-хороше. Та вже господиня покликала, розлучила нас, а то б, здається, й цілу ніч просиділа.

— Ну, прощай же, — каже, — Варко! Якщо завтра тобі вільно буде, то я й завтра прийду.

— Прощай, — кажу, — Василю (його Василем звали). — І жартую до його: "Не вийду", — мовляю.

Пішов він шляхом, а я у хату. Уходжу, а господиня дивиться на мене та й каже:

— Еге, довго ж ти, дівко, з нашими парубками гуляєш! Уже б давно пора учиняти, а тебе все немає.

Докір той гірше ножа мені у серце вгородився...

Оже я стерпіла, змовчала; тільки думаю собі: "Усі ви однакові, бачу! Усім вам зависно, коли наймичка одну годину прогуляє... прокляті!., прокляті!.." Сльози так і душать мене.

А господиня побачила, що я мовчу, не обзиваюся до неї, та знову мені:

— Не думай, Варко, що я тобі се з серця кажу, я так, жартую. Тільки бережися, дочко. Ти ще не знаєш наших халамидників, які вони. Він з тобою і день, і ніч буде стояти, поки з ума не зведе, а там і кине. Ти не

бий на те, що вони у такому красному ходять, а не стоять вони слова доброго!

Се вона мене так умовляє, а я стою біля діжі, учиняю та думаю: "У, чортова господарська натура! Їй заздро, коли наймит або наймичка надіне не буденне, а празникове. Увесь світ зажерли б, прокляті, та ще б мало!"

Розсердилася я тоді на свою господиню. Уперше побачила, яка вона зла: що як багатий та так ходить, то й добре, а як бідний наймит у празниковій одежі, то вже й чортзна-що.

Полягали спати. Усі поснули, тільки я — ні. Мені він усе з ума не сходить, все перед очима — хороший та красний, як сонце, любий, як щастя, — усміхається... Як загадаєшся отак об йому, то і господиня, мов сова, лізе в очі... Так мов жалібно мовить-стогне, а все дивиться хижо, як сова... "Проклята! — думаю я. — І чого ти лізеш на думку з своїм хижим поглядом?.." Та й уриюся в подушки, щоб хоч заснути...

На другий вечір уп'ять його бачила, на третій — теж; і так кожного вечора. А тут уже й свято не за горами — рік мені виходить.

— А що ж, Варко, — пита мене хазяйка, — чи, може, де краще місце вишукала?

— Ні вже, — кажу, — я до вас привикла, а ви до мене, то краще зостануся.

Зосталася я. За гроші, що вислужила, купила перед празником плахту, запаску, купила хустку шовкову, чоботи-сап'янці; хотіла скриню купити, та раз — дорого, а вдруге — нігде постановити; так я й останні три карбованці господині дала до схову.

От і свято прийшло, Великдень. Вимилась, вичесалась я, убралася — як та маківка серед огороду. Пішла до церкви, його бачила, христосалась... Та як любо христосаться з ним!

Після обід хазяйка каже:

— Ти б, може, Варко, у село пішла, дядька, дядину одвідала.

— Що я там у їх не бачила? — аж скрикнула.

Та не в село пішла, а на вигін за місто гуляти. Приходжу — і він там, стоїть, горіхи луска; попрохала я — дав і мені... Далі ми співали, на колисці гойдалися, весело так, весело прогуляли. Уже пізно одвів він мене додому.

Так, за гулянками, незчулася, коли й празники минули, почалися будні; знову робота — пекти, вчиняти. То я, бувало, стою біля діжі, учиняю, а думка за ним усюди ганяє, коло його голубкою в'ється. А одробила своє, то зараз і з хати, уже й за ворітьми, а тут і він приходить. Та так кожного вечора. Коли дощ або робота пильна не дасть нам побачитись, то журби не обберешся; ходиш, як курчат погубила, як рідного батька втеряла.

Так прийшла і Зелена неділя, уквітчала землю квітом, дерево — листом. Пахуче так усюди, зелено, тепленько, гарно!

— Не хочу я у хаті спати, — кажу господині, — душно мені: буду у комірчині лягати.

— Як хочеш, дочко, — одмовила вона, — твоє діло, ти сама себе знаєш.

Вона вже помітила, та так і натякала; а мені її натякання гірше огню пече, як тупим ножем по душі ріже. Що ти зробиш? Кляла я в душі

усякого хазяїна і свою безталанну долю, що примусила мене наймичкувати.

Почала я спати у коморі, почав і він ходити до мене. І скільки-то тих нічок літніх, невеликих провела я з ним, дивлячись у його карі очі, пригортаючи до свого серця? Бувало, таке мені здавалося, буцім я літала по широкому світу, билася крильцями у синє небо... І так мені легко, так весело, що я забувала про все на світі, — не забувала тільки, що він біля мене, обнімала-пригортала його і сльозами молила-просила: "Голубе мій сивий! не згуби мене, бідну сиротину, не зведи з ума дурну, нерозумну дівчину!.. У мене ж — ні батька, ні неньки; одна тільки ти порада всьогосвітняя!.. Не насмійся ж надо мною, молодою!.." А він припадав до мого лона та втішав: "Не бійся, Варочко, не бійсь, голубочко! Нащо мені тебе з ума зводити, коли я мушу тебе за себе взяти, з тобою свою долю й недолю зв'язати?.."

І я вірила йому — вірила, поки...

Поникла весела голова моя, обняв душу сум, на серце як кам'яна гора налягла. Якийсь несподіваний страх кожної хвилини висів над моєю головою і, як мара, як заводи пугачеві, вставав уночі й будив мене серед кріпкого сну... Я кидалась-жахалася... А йому все віру давала... Ні, не покине він мене: він так пригортає, божиться так, що тільки діжде осені — зараз і побереться зо мною.

Одного разу попрохав він у мене карбованця.

— Трапляється, — каже, — купити шовкову хустку на шию; грошей нема, а хазяїн не дає.

Взяла я у господині свого заробленого, дала йому. Через тиждень знову просить — взяла я і другого, дала... Так третього, четвертого, п'ятого.

Коли чую... Чи повірила б я, коли б другі те казали? Здається, як звірюка кинулася б на того, хто таке сказав, і видрала з лоба очі... А то ж самій почути?!

Була пора вже під осінь. Мені так нудно чогось, тяжко... Сонце якраз над головою стоїть, пече; дощу давно вже не було; курява усе місто криє, як хмара, не дає дихати вільно. Була неділя. Піду, думаю, хоч на вигін проходжуся та його, може, побачу, бо вже третій вечір, як не приходив.

Іду собі помалу... Он уже й вигін передо мною зеленіє, і млини стоять з поламаними крилами, сумують... он і майдан, де ми на вулицю збираємося. Минула я це все та йду до свого найлюбішого млина. Він аж на краї стоїть, на горі; за ним, як на долоні, місто все, а вперед, скільки оком скинеш — нив'я... там йолові, там чорні, там зелені, аж голубі, там білі, як молоко. Любо так відтіля дивитися, я й пішла. Не доходячи ще, почула голос Василів. Мені так радісно стало; мала злякати його, а далі подумала: ні, краще підкрадуся, подивлюся, що він робить, з ким балакає.

Тихо підходжу під млин. Дивлюся — сидить він з якимсь парубком; перед ними пляшка горілки стоїть, півкавуна лежить і хліба шматок. Обидва п'яні-п'яні!..

— Так ти не знайдеш, кажеш, дівчини собі? — пита Василь того парубка.

— Не знайду ж, — одмовив той, зітхнувши.

— А в мене, брат, дівчина! як зоря та ясна! Хочеш, перепродаю тобі?

— Е-е... їй-богу?

— Їй-богу! Що даси?

— Що хоч візьми, тільки попусти!

— А дівчина, брат, як писанка! Як пригорне, поцілує — забудеш, де й сидиш!

— Як же ти добрався до неї?

— Хе-хе... багато казати, а мало слухати... Цілу весну, як один час, проваландався я з нею. Ніч у ніч у неї, поки добився! І сяка, мов, і така — ні... нічого не бере. Поти не пообіцяв женитись — отоді взяло! — Та й зареготалися обоє, як два бики заревли на все поле.

— Так узяло, кажеш?

— Узяло, брат!.. Тепер от п'ятого карбованця дає; кажу їй: купити треба то те, то друге. Візьме у господині, дає... А мені що? дури дурку! гуляй собі!..

Загуло, зашуміло у моїх вухах... заходив ходором світ перед очима, серце мов хто у лещатах здавив... "Кого я любила, кого я кохала-пригортала?" — скрикнула і, як стріла з лука, як пуля з дула, пустилася бігти додому.

Біжу, а передо мною він регоче, а за мною його голос: "Дури дурку!.." О, клятий, лютий! Ні гріха йому, ні сорому!.. І Бог не покарає, люди не задушать!.. Якби воля та сила, угородилася б зубами у його горло; сміялася б, як божевільна, як він буде харчати; нассала б ротом крові й наплювала б нею у його очі!..

Не пам'ятаю гаразд, що тоді творилося зо мною. Щось лихе, хиже, нелюдське, а що — не знаю. Пам'ятаю тільки, що убігла у комору, упала на постіль та плачу-плачу... Галя з хати почула мій лемент і прибігла до мене.

— Чого ти, Варко, плачеш? Що тобі?

Як навіжена, перекинулася я на подушках... "І чого ще ся причепа біга за мною?" — подумала я. Певне, щось і сказала їй, а може, й крикнула, бо Галя від мене, мов од скаженої, побігла.

Через скільки часу приходе Харитина, що через два двори від нашого служила; ми з нею товаришували. Чую, хтось іде у комору, ступає по сходцях, а Галя кричить:

— Не ходи, Харитино! укусить! порве! Не ходи...

Харитина засміялася, одчиняє двері.

— Ану, — каже, — де та скажена? — Се на мене так.

А я з злості так ослабувала, що лежу вже та насилу дишу.

Ввійшла Харитина до мене.

— Що тобі, Варко?

А я й слова не промовлю. Дивлюся на неї крізь сльози, і здається вона мені якоюсь плямою, а не людиною. Припала вона до мене.

— Що тобі? — питає. — Ти недужа? Чого се ти, від чого так сталося?

— О-ох!.. — зібравши сили, ледве вимовила. — Я недужа... не чіпай мене... йди собі... я, може, засну... може, полегшає мені. — Та й очі закрила. Не знаю, коли й пішла та. Увечері приходить господиня:

— Що се, Варко, таке тобі? Чого се ти така стала?

— Так чогось, — кажу, — погано... сама не знаю чого.

— Ти б, може, у хату перейшла?

— Ні, краще я тут буду. Мені й так жарко.

— Як знаєш. Тільки коли б тобі не гірше було.

— Уже, — кажу, — краще не буде, як і так є.

Подивилася вона на мене, здвигнула плечима й пішла. Зосталася я сама. І що вже тоді не робилося зо мною, що не витворювалось!.. Кругом мене темно — у могилі не буде темніше, — а перед очима все щось миготить, колесує, привиджується... Наче і сплю я, тільки все бачу. Ось здається мені... зійшла я на високу-високу скелю і стою з ним над самим краєм яру... Сонце з-за гори сходить, а там, унизу, дна не видно — якийсь туман, дим піднімається звідтіля... "А що, — кажу йому, — якби отуди скочить?" А він, мов, пхиць мене!.. Закрутилася, завертілася моя голова, увесь світ мороком заходив... Чую, що лечу... Як крикну! — та й кинулася. Страшно трушуся.

Цілу ту ніч отак перебула я. Уже перед світом на волосину зімкнула очі. Почали півні співати — розбудили. Устала я. Вийшла насеред двору... дунув свіжий вітрець на мою гарячу голову, мені мов легше стало; одні тільки кістки, мов поперебивані, болять — ні потягтися мені, ні позіхнути не можна.

Увіходжу в хату; господиня зібралася на базар.

— А що, Варко, полегшало тобі?

— Та присохне, як на собаці! — кажу їй з жартом, а на очах уже сльози миготять.

Пішли знову дні за днями, як ті чумацькі воли, — тихо, помалу. Не несли вони у моє серце ніякої одради, нічого доброго, а обгортали душу тугою гіркою та пекучою... топтали мою єдину надію. Все ж я до того була дівка, як дівка, думала, не вік же дівувати. Прийде й до мене черга... А тепер? хто візьме мене? кому я і на що здалася?

А вже недоладне коїлось зо мною. Спершу нудило мене, давило під серцем, усе б я, немов на похмілля, кисле їла. Потім і кисле спротивилось — крейди хочеться. Усі стіни пообдирала та пообгризала, і така вона мені добра, як медяник. Далі й другі ознаки люди запримітили: стала я блідніти.

"Ох, моя головонько бідна! — думаю. — Що ж се я сама собі натворила? От і дослужилася у людей, от і заробила добра на свою голову! Що ж тепер дядина скаже? Вона ж тепер насеред села вийде та стане гукати: "Отак наші заробляють! До такого дослужуються!.." А товаришки... що подумають, а село все що скаже?.. Нещасливая годинонько, безталанна моя доленько!"

А з ним — не тільки що — боялася стрінутися. Тільки забачу де сиву шапку, не дивлюся, чи він, чи ні, — тікаю мерщій у хату.

Од його тікала, та не втекла тільки од своєї недолі. Уже й господиня запримітила.

Одного разу — у Пилипівку то було — надворі завірюха куйовдила, буря сумно вила у димар, холод у хату перся. Ми сиділи на полу; посередині на макортеті каганець горів; я сиділа скраю од дверей, господиня од печі — пряла, а Галя у кутку — шила. Сидимо собі мовчки, не балакаємо. У мене на душі так сумно та важко... Сиджу собі та раз поз раз зітхаю. А господиня й питає мене:

— Чого се ти, Варко, так тяжко зітхаєш? Чи не трапило тебе що нічками темними?

Докір і нагадка на моє недавнє наче молотком ударили мене по голові. Зажовтіло, потемніло в очах, і, як град, полилися з них сльози.

— Чого ти, Варко? — аж скрикнула господиня, дивуючись, що я обливаюся, як горохом. А я припала до гребеня та й не одхлипну.

— Що за знак, що за причина? — все ж усилковується вона.

— Хіба, — кажу, — ви й не бачите, й не примічаєте, що люди з усіх сторон про мене, як у дзвони, дзвонять?

Дивлюся — господиня моя і ніс повісила. Сидить ні в сих ні в тих.

— Як же се? — питає, довго помовчавши. — Од кого? Через кого?

— Та все, — кажу, — через свою дурну голову та нерозумну волю наробила клопоту довічного!..

— Та від кого хоч, питаю тебе?

— Не питайте, — кажу їй, — нехай його Бог поб'є... кравецького пройдисвіта!

— А-а-а, се, — каже, — той, сивоголовець?.. А не казала я тобі, Варко: дивись своїми очима, не ними віри нікому на слово? Я казала тобі: ти ще не знаєш городянських парубків, які вони є?.. Та й дивно мені, що ти довірилася йому. Ти спитай, кого він з вашого брата у люди не пустив, з кого не посміявся тільки? Він тим і живе, тим тільки й дише, тому тільки й служить. Спитай, у кого він з хазяїнів не був?.. Хто за його добре слово скаже? П'яниця, волоцюга, пройдисвіт — от тобі і все! Де він тільки не був, всюди наштукотворить: то хазяїна поб'є, то робітників поодбиває, то яку дівчину з ума зведе. Як та гадина, як отрута, де він не з'явиться, до кого не доторкнеться, там і розладдя! А ти поважила на його красу,

повабилась на його уроду?.. А краса та, та врода тільки на лихо й здалися!

Отак вичитує мені, а я плачу-плачу...

Хіба умру, то тоді той вечір забуду, а то до суду буду пам'ятати його.

Що ж робити? Видно пана по походу, а сокола по польоту. Видно було і мене всюди: того ні утаїш, ні заховаєш, всюди воно перед моїми й чужими очима... Хай судять люди, хай говорять! — що ж робити? У серце моє, у душу ніхто не влізе, не загляне, що там твориться, які прокльони зриваються з язика на свій дурний розум... Може, ніхто й не думав за мене так, як я сама за себе думала, — я гірше червивої собаки себе мала, гірше всякої погані! Ніхто, кажу, того не знав, і судив по ділам моїм... Що ж? Не закажеш людям говорити; хай говорять — я того заслужила.

Під такими важкими та гіркими думками жила я, поки не знайшла сина Івася. Чорняве, білолице, повновиде, з блискучими очима — невикапаний батько! — знайшлось воно у мене перед постом.

Як я не недугувала, як не боліла, але по болю почула, що з мене неначе гора спала... якось вільно дихаєш, вільно руками й ногами володієш. У послідні часи то сядеш, бувало, як копиця горохова серед поля. Устати чого треба — важко, робити — й казати нічого. Сидиш, вилупивши баньки, як дурна... у голові — туман, під серцем моє лихо ворушиться, озивається, аж кістки ниють, все тіло терпне. "Господи! — скрикнеш,— прийми мене до себе, ніж отак мучитись на світі!"

Як минулося, то де та й сила взялася, та скорість-поворотність. Одно тільки — у голову мов хто цвяшок закатав: болить моя головонька, од думок кругом ходором ходить... Дивишся на дитину, як воно оченятами поводить, рученятами силкує, і думаєш: янгол, янгол! безвинне, безгрішне; і думки у його немає, якого-то горя, яких сліз та лиха воно

стоїть та ще й стоятиме? Добре, поки ще мале, поки сама годую, а далі? Де ті достатки? — служба, наймичкування? Хто тебе з дитиною прийме?.. Та хоч і прийме... то що дасть? Так, за хліб?.. І цілий вік-то так, без хати-оселі, без притулку-пристановища блукати від хати до хати, од хазяїна до хазяїна, всім годити, на всіх робити?.. І все одна, і все сама! Дивитись, як другі у парі своїх дітей годують, як їх кохають-доглядають, як ними любуються і свої, й чужі... а ти? Як та безпарна птиця, тинятимешся по світу, носитимешся з своєю дитиною, поки виносиш... І виросте воно, як те стебло край дороги, одно одним, не бачивши привіту людського, не знаючи, що то своє добре; приб'ється до якого шевця або кравця — вийде з його злодій, п'яниця, волоцюга всьогосвітній. Не знаючи свого добра, буде він чуже руйнувати, людям лихо робити, поки не піймається або в тюрму, або й далі... І понесе свою голову на чужу сторону, зложить свої кістки у чужу землю, проклинаючи ту дурну матір, що його на світ родила, та щастя-долі не наділила!

Отак як подумаєш, то такий смуток обійме, така журба наляже, що аж уголос скрикнеш: "Краще б ти не родилося або Господь прийняв малим!"

Як почули об сьому в селі, зараз в один базар дядько приходить. Стріває мене у дворі:

— Чи правда, що то люди кажуть?

— Нащо ж людям брехати, коли воно так і є!

Посидів дядько, подивився на мене, на дитину, почухав свою голову.

— Отак, — каже, — Варко. Якби дома була, то, може б, і замужем давно була, а то тепер і цяцькайся! — Та й пішов.

На другий день дядина прибігла. Тільки на поріг — зараз у сльози, у крик...

— Боже мій, Боже! Що се ти наробила, чого наподіяла? А то все — своя воля та що людей чужих слухала... Якби слухала дядька та дядини, то все б гаразд було. Не жалкуй же тепер на нас!

Дивлюся я на неї та думаю: "Чого вона розпинається? Чи жалко-то їй так?.." Досада мене узяла.

— Годі, — кажу, — вам плакати: буцім воно й справді так шкода. Я не виню і не жалкую ні на кого — сама винувата; сама заробила, сама і зношу. Нема, — кажу, — нікому до того діла!

Притихла моя дядина, сидить на лавці, підперши голову рукою, та так жалібно дивиться.

Прийшла господиня. Я побігла, чвертку горілки принесла; випили вони удвох, пообідали... То дядина моя смутна та невесела була, а то вже хоч у боки та у скоки! Бігає по хаті, щебече, сміється. "Бач як, — думаю, — жалко їй мене!"

Як ішла додому, господиня м'який буханець дала на гостинець, аж за хвіртку виряджала. Мені не можна було — дитина розвередувалась... Я сіла його погодувати, а вони вийшли у сіни і, чую, говорять:

— Ви її ще на рік до себе наймете? — питає дядина.

— Не знаю, — одказує господиня, — мабуть-таки, що ні, бо я стара вже, одвикла від дітей, а воно мале, кричатиме, голову клопотатиме; та й не до ладу мені її держати, коли б дівчина...

— Як вона, скажіть мені на милость Господню, придбала його? — допитується дядина.

— От, як?! Хіба мало у нас тих пройдисвітів, що їм не тільки збезчестити дівчину, а й душу християнську загубити не шкода!

— Боже-Боже! Отаке тут у вас у місті заводиться! А й казала я їй: не йди та не ходи, — так не слухалася! Чужі, мов, рідніші, ніж свої. От воно й чужі! Он до чого своя воля доводить!

— Ще знаєте, — веде господиня, — коли б не дитина, то я б її й довіку держала... Що за чистуха та чепуруха, що за швидка-шпарка! Сказано — минуточки тобі не посидить, а діло у неї в руках так і горить... Та ба!

— Знаєте що? — каже дядина. — Як розщитаєте її, не райте їй нікуди найматися, хай вона додому йде. Таке ж жила у нас, і зросла, і виросла; малою-невеличкою дитиною її узяли, а бачте, яку викохали! Отже ще й не вдячна! Такий уже тепер світ настав... То скажіть же ви їй, моя матінко, хай вона додому йде, до дядька, до дядини вертається... Я б сказала, та вона щось непривітна до мене.

— Добре, сестрице, скажу.

— Прощайте ж.

— Ідіть здорові...

Пішли собі. А я сиджу та думаю: чого се так захотілося дядині, щоб у неї я була? Тоді без дитини — та сяка і така, а тепер і з дитиною — та хай іде. Дивно мені й чудно.

От і піст минає, Великдень незабаром... Ось і він прийшов і пройшов, та так сумно та невесело... Дивлюся у вікно: люди ходять, гуляють — одягнені-виряджені, раді, веселі; там дівчата, як квітки, квітуть, там парубки співають, там чоловіки з жінками у парі йдуть у гості до роду; пани їздять, хлопці бігають, крашанками качаються... Свято!.. Сонечко так ясно світить і гріє, травиця з землі так і лізе. Свято і весна!.. А ти сиди у душній хаті, слухай, як твоя недоля викрикує...

"Зв'язало ти мене... ох, зв'язало мою голову і руки, навік зв'язало!" — подумаєш та й обіллєшся гарячими сльозами.

Подивишся на його... Мале — дурне: пхикає собі, оченятами блискучими поводить, устоньки випинає, рученята випручує, — звісно, мале. Подивишся на його та й усміхнешся... Яке мале, а й воно чує, що свято Бог дав! — радіє, грається. Пригорнеш його до серця... "Лихо моє і щастя моє!" — промовиш та й знову заплачеш.

Якраз у провідну неділю мені рік минав. Прийшла вона, та провідна неділя.

— А що, Варко, — каже господиня, — бачу — тобі сьогодні рік?

— Рік, — одказую.

— То ти мені ще хоч з тиждень набудь, поки я собі другу вишукаю.

— Про мене, — кажу, — хоч і два; я думала, що у вас ще й на третій зостануся.

— Та я й б то, Варко, — одказує, — не від того, та що ж? У тебе мале, ти сама знаєш — вже ж і коло його треба...

— Та так, — кажу, — треба: вже ж не кинути його серед шляху. — І така мене досада за серце вхопила!..

— Що ж ти, наймешся де? — пита мене трохи згодом.

— Не знаю... Коли трапиться де, то наймусь.

— Не раджу я тобі найматися, — каже вона, — краще додому йди. Уже ж там які не є родичі, а все ж свої — не чужі.

— От, — кажу, — не знать, де та пташка ночувати буде, що її лихою годиною у чужий край прибило!

Побалакали отак та й помовкли. Набула я два тижні, узяла свої гроші, зв'язала збіжжя, клунок на одну руку, дитину на другу — та й пішла... Куди тепер?

Вийшла на поле, на битий шлях... Зелено усюди, пахуче, гарно, а мене сльози так і заливають. Іду та йду.

Озирнулася назад... Місто у диму курієтьcя, синіє здалі, бані на церквах миготять, панські будинки біліють, як сніги весною по лісах. Стала я, щоб спочити трохи, положила клунок на землю, схилилась над дитиною... Воно на мене дивиться, шукає... Пригорнула його міцно до лона та як заплачу!.. Бодай ти, місто, огнем знялось, крізь землю пішло! Як я до тебе йшла — як ластівочка щебетала, назад повертаюся — вороном крячу... Щоб над тобою світ не світив і сонце праведне не сходило, як ти мою молоду долю спаскудило!.. Отак проклинаючи, пригорнула до лона дитину, поцілувала, узяла своє збіжжя і знову потеліпалася.

Уже з полудня сонце повернуло, як увійшла я у село. Рідні місця, знайомі хатки, садки, доріжки — все те миготить у очах, у голові думки будить, у серці одраду; все те вітає тебе, як рідне. Одно тільки — гляну на дитину, і все те неначе туманом покриється... А тут ще стрівають мої товаришки — одні вже жінками стали, другі ще дівують, — зупиняють, розпитують... Похнюпивши голову, спустивши очі у землю, закриваю дитину — та чи скажу їм слово, чи ні — та й далі... Соромно так мені, аж страшно. Думаю: оте й мене ждало, чим вони... а я?., я всьому виною! Та аж сльози на очі виступають; я їх давлю, здержую, а вони проти волі так і канлють, так і каплють.

Насилу добрела до своєї хати, де зросла, вигодувалася. Та як же вона змінилася, постаріла, похилилась! Оселя подірчавіла, покришка на

димарі зсунулась, стіни полупані, оббиті... Чи так воно було й за мене? Чи таким я його кинула?.. А всього два роки!.. Та мерщій у хвіртку. Дві здоровенні собаки кинулись на мене.

— Леско! Жучко!

І собаки не пізнають, аж за поли хватають... Боже ж мій, що робити мені? Нігде ж ні прутика, ні хворостинки... Кличу тільки: "Леско! Жучко!" — та оступаюся до ліси.

Ось чую — щось з хати вибігло.

— Який там чорт собак дратує? — гукає, чутно по голосу, Карпо, дядьків середній син.

— Се ти, Карпику? — обзиваюсь до його. — Іди лиш та проведи од собак.

— А ти хто така? Здалека? — питає мене.

"Боже! і рідні тебе не пізнають, а то вже собаки!" — думаю.

— Та се я, — кажу йому, — Варка. Хіба не пізнав? Іди лиш проведи, оборони. Он у вас які злі собаки стали!

Карпо підбіг до мене; собаки порозбігались у сторони та аж виють.

— Бач! се ти, Варко! — каже Карпо. — А я й не пізнав.

— Та й ти, — кажу, — який великий виріс, що й тебе не пізнати. А батько, мати дома?

— Дома.

— Що ж вони роблять?

— Лаються.

— За що?

— Господь їх знає! Батько п'яні прийшли, так мати їх і напали. Увіходжу в сіни — справді чутно бучу. Дядина, як та чечітка, теркоче та вичитує, а дядько коли-не-коли проведе товстим охриплим голосом та й замовкне та знову проведе...

Уходжу в хату:

— Здорові були ви, дядьку, і ви, дядино! Буча зразу стихла.

— Здорова! — мовить приязно до мене дядина, а дядько сидить біля столу, підпер голову рукою, шапка аж на потилиці... Подивився він на мене, якось страшно п'яними очима провів і хитнув головою... Шапка йому аж на очі насунулась.

— Ну, здорова!.. А що скажеш?

— Що ж я скажу? Прийшла до вас — та й годі.

— Прийшла? — і посунув шапку на потилицю. — Прийшла? А якого ж нам з міста гостинця принесла?

— Якого ж вам гостинця? — питаю.

— Крикливиці?., га, крикливиці?.. Шкода, брат! — і махнув рукою. — У нас і без того не малі крикливиці у хаті! Буде з нас і своїх крикливців. — Та й голову схилив на груди.

Дядина подивилась на його гостро-гостро, от наче ножами — очима пройняла.

"От і найшла, — думаю, — у лиху та нещасну годину! Ще тільки на поріг, а вже тобі і крикливицями очі вибивають!"

Одначе дядько, поточуючись, знявся і пішов надвір, а дядина підсіла до мене. Розпитує у мене то про те, то про друге, роздивляється моє убоге збіжжя, хвалить керсетку, спідницю.

То се ти, Варко, до нас, може, прийшла жити? — питає.

— До вас, — кажу, — коли приймете. Однак на чужих робила, то й на вас буду.

Порадилися ото ми собі; зосталася я.

Спершу мені так добре було, усі до мене такі ласкаві — і старі і малі; усі вітають, розпитують про місто, розказують свої випадки. Та се поки обсілася; як же обжилася трохи, то зараз і почали гострі спички у серце заганяти. Спершу дядько, п'яний, — на догад буряків — дайте капусти! — почне закидати: що де в чорта хто не вирветься, і з дітьми, і без дітей, та все до його, на його шию, об'їдати та оббирати; там дядина гримає, що дитина нікому не дає покою, а там і діти, одно по другому — то вщипне, то вдряпне "прокляте байстря", як його завжди величали. Я мовчу та всім годжу. Роблю, як не перервусь: чи піч полупалась — я вже й вимазала, чи около треба шпарувати — я вже і глиняники розвела. А настали жнива, то я, було, рідко коли й дома ночую: все на полі. Іноді так наморишся — рук, ніг не чуєш, спини не розігнеш... Друга б покинула все, пішла світ за очі, а я гляну у ту сторону, де дитина у снопах спить, промовлю: "Он де моє лихо, що мені очі зав'язало!", умиюся гіркими та й знову за роботу. Ніколи я ні до того, ні після того так щиро не робила, як у те літо; думка — працею їм догоджу... Як позвозили снопи у тік — отакі! Стоги понакладали і жита, і пшениці, і всякої пашні.

Люди, йдучи повуз двір, одно заздряться на наші стоги.

— От, — кажуть, — десь Луценко з сотню десятин заорав, що такі стоги понавертав!

А ми, тільки що звозили, годинка стоїть — зараз за ціпи: дядько, я та Івась, старший син дядьків. Перемо так ціпами, що, мабуть, аж на край села чутно. Поки глибока осінь настала, то у нас уже увесь хліб вимолочений був. Солома одна стояла — отакими ожередами!

За тиждень до Покрови ми обробилися. Далі уже і робота хатня, легше б було, та мене лихо спіткало. Після Покрови пішли дощі, густі-прегусті та холодні, осінні дощі. Одного разу цілий такий день я перебула надворі. Увечері щось мене тре, мне, руки і ноги судомить, усю докупи зводить, а голова так кругом і ходить.

"Ох мені ж лихо! — думаю. — Не дай, Господи, занедужаю". Та як на те, на третій день мені уже й на світ глянути не дає: голова болить, ходором ходить, не можна мені ні піднятися, ні підвестися.

Спершу усі коло мене взялися: і сього, і того — не помагає! Лежу, як колода. Як лежу, то все б, здається, узяла і зробила, а підіймуся, так і гримну... Що його у Господа милосердного робити? Бачу, вже на мене усі косо дивляться: то чого дитина кричить, то нікому пшона стовкти, то печі вимазати...

— Коли б же, — кажу їм, — не моє лихо тяжке, то хіба б я й не зробила? Якби можна, проти сили взяла, та бачите — мені й підвестися не дає.

— Та воно то так... не так підвестися, як...— одказують мені, промовчуючи.

Що скажеш? Мовчиш уже. А тут, дивись, дитина розкричиться, візьмеш його погодувати... Чим? Сама нічого у рот не беру — де ж те молоко візьметься?.. Візьмеш шматок черствого хліба з остюками, нажуєш, розмочиш тепленькою водицею, замотаєш його в ганчірочку, ткнеш у рот — на, мов, їж та мовчи!

А настане ніч, то чого тільки у ту ніч не передумаєш, чого не перегадаєш? Та все якесь у голову лізе таке неподобне.

Найпаче пам'ятаю одну ніч. Через тиждень після того, як злягла я... Місяць так світить, ніч видна, хоч голки збирай. Уже пізно було, усі спали, аж хропли; одна я не спала, перекидалася з боку на бік, як дурна... Місяць якраз ускочив у вікно, проти котрого лежала я з Івасем... Воно лежало коло мене, спало, притулившись до лона. Глянула я на його і згадала своє давнє життя, свою дитячу пору, дівування — все-все, до самого непримітного... І все те стало перед моїми очима, мов на картині намальоване. Там бійка та сварка дядькова та дядини надо мною малою, далі — гуси, гусенята, що я пасла, аж сичать мов, шавкотять коло мене; далі — жнива, як учили мене жати, як лінувалася я, жалілася: то болить голова, то спина болить, поки не вибили мене; далі — зимні довгі ночі, як я пряла, спать, аж хилилася, хотіла, — не можна: другі бігають, кричать, а ти сиди, пряди, вечеряти подай, посуду перемий та тоді й лягай, а як другі півні прокричали — вставай, світи і знову за гребінь; далі — як виросла, по улицях ходила, по вечорницях; як покинула дядька та дядину, у місто пішла, як жила там весело-превесело, поти не побачила його, як його кохала, пригортала, поки... І став він перед моїми очима, він з товаришем... їх розмова... регіт... страшний той, божевільний регіт. Вся я похолола зразу від його і зразу запалала... Дивлюся на дитину — лежить, рученята згорнуло... Головка, носик, личко, брови ширшають, більшають, то наче у хвилі потопають, то знову з води виринають... І здається мені — він коло мене, до мене руки простягає... От коли, кате, на тобі вміститись, от коли тебе покарати!.. Та як божевільна — хап дитину за горлечко... Як скрикне воно на всю хату, як лелесне — аж я кинулась! Та тоді: що се я, божевільна?.. Господи! Що се зо мною? І

заступи, і борони від такого!.. Пригорнула Івася до лона, цілую та гойдаю... "Цить, цить,— кажу,— щоб хоч ті не почули".

Так пролежала я аж два тижні. Бачу, усі наші немов подуріли... Дядина і не дивиться, діти, знай, Івася лають, щоб не кричало. Та ніхто вже мені, як отой Карпо! Почне плакати дитина, то він прибіжить, ущипне за ніс...

— Цить, сякого-такого батька байстря! Мовчи, проклятуще вилупча!

Як мені все те було слухати? А тут ще й дядина:

— Доки ти, — каже, — будеш лежати? Лежати прийшла, чи що, до нас? От уже, слава тобі, Господи, третій тиждень пішов, як ти хворієш, на гарячку лежиш, без пам'яті хліб їси!

— Бодай, — одказую не стерпівши, — кожному так, то, може б, тоді й мені віри дойняли.

А тут і дядько обізвався:

— Що ж ти, умирати прийшла до нас, чи що, та ще й з дитиною?

— Хіба ж, — кажу, — я у вас не заробила того, щоб поховати, як умру?

— Який твій заробіток? От заробила лежачи...

Так мене сльози й облили. Сяк-так підвелася я та й пала зразу.

"Господи! — думаю.— Або смерті дай, або здоров'я!"

Днів через три після тієї бучі почула я себе мов краще. Устала, перейшла разів зо три хату, кинулася й до роботи — ні, не зможу.

Коли, якраз у третю неділю від тієї, у яку я злягла, уночі приходить дядько, хмурніший ночі, п'яніший землі.

— Вон, сяка-така, волоцюго! Не паскудь моєї хати, не безчесть мого двору! — Та до мене.

— Постійте, — кажу йому, — за що се? За те, що я ціле літо робила, ночей не досипляла, заробляла, так се мені така за те дяка?!

— Вон! одно слово, вон, сяка-така, з двору!

— Я піду, — кажу йому. — Тільки й ви верніть мені те, що я заробила за літо.

— А їла що? А годували ми тебе дурно? — присікалася дядина. Подивилась я на їх, подивилась, узяла дитину на руки та до сусіди.

Прибігаю до сусіди, там усі спали. Стукаю, добиваюся.

— Пустіть, Христом-богом молю, бо у нас страшний суд піднявся! Пустила мене сусіда, жаліюсь я їй.

— У волость, — каже, — треба жалітися.

Перебула я ніч у неї, а на другий день прошу сусідчину дочку Марусю:

— Піди, Марусю, піди, моя голубко, забери моє збіжжя: юпку теплу, плахту та чоботи юхтові, щоб хоч у дорогу було одягтися як слід.

Послухала Маруся, пішла; незабаром і вернулася.

— Не дали, — каже. — Мало, — каже, — вона у нас то сього, то того переїла та перевела — не дамо!

Сиджу я та плачу:

— Бодай вас, — кажу, — черви поїли, коли я у вас як слід шматок хліба з'їла!

А сусіда:

— Та не плач, дурна! От я тобі раджу йти у волость, пожалітися, то все тобі вернуть.

Послухалася я, одяглася у другу юпку — сусіда, спасибі, дала своєї, — завинула дитину й пішла.

Волость від нашого села верстов з п'ятнадцять буде... Пішла я, а осінь уже глибока стояла, вітер холодний віє, так наскрізь і пронизує, а я що там у тих двох юпчинах та чобітках на босу ногу; та ще хоч би здорова, а то тільки-тільки що вичуняла; холодно, іду — насилу ступаю... Та ще як на те забула й хліба узяти, пройшла верстов з десять — їсти, аж шкура болить! Дитина теж, видно, хоче, бо одно кричить і не втихає. Уже я його тулила-тулила до грудей — що ж ти там висмокчеш? — порожнісінько!.. Притулиться, чи смокче, чи ні, та й назад, знову у крик!.. Боже! що ж мені робити з тобою? Як тебе забавити, чим нагодувати?.. Од його крику вже й самій перехотілося їсти, а воно кричить, аж поле розлягається!

— Годинонько ж моя лихая! горенько тяжке! що ж мені у світоньку казати з тобою?

Так воно мені укричалося тоді, що я й досі чую той непевний крик його. Видно, вже не перед добром воно кричало, видно, чуло свою нещасну долю.

От уже швидко й до села, де була волость; уже з-за гори витикались церкви й біліли хатки по гірочках; от і річка блиснула, чорна, як хмара, сумна, як ніч, — звісно, як восени річки. Мені так щось відразу під серцем запекло, так запалало у йому та й розлилося по всьому тілу пекучим огнем... Чую — і очі горять, і лице палає, руки, ноги — все-все; у роті — хочу проковтнути — слини не достає, засохло; язик аж торохтить між зубами, й гірко мені, наче я полиню з'їла. Дитина, чую, аж із шкури вибивається, кричить... От-от уже доходжу до мосту, на греблю зійшла, тільки міст перейти — та й село... Упрошуся до кого у хату, випрошу шматок хліба, підкріплюся, тебе погодую... От уже й на міст зійшла...

Закрутилась, заходила кругом моя голова, захиталися ноги... чую — от-от упаду... Мерщій до перил притулилась, стою, відпочиваю... Ув очах плями миготять, широкі кружала ходять — то жовті, то сині, зелені, то вогненно-червоні... Ось наче що осіяло... І стала передо мною велика-велика хата, а музика грає, люди то сюди, то туди швендяють: ті кричать, ті їдять, ті співають... Усюди столи, на столах напитків, наїдків... Що се? Де се я?.. Дурна, дурна! і не догадуюся — се ж моє весілля грають, се ж мене з ним парують. Ось і він коло мене сидить, рука хусткою перев'язана, і я коло його... Держу на руках свого Івася, своє любе-миле дитя...

"Дивись, — кажу йому, — яка дитиночка? Як квіточка! Як виросте, у школу оддам, грамоти навчу..."

Подививсь він на дитя...

"А ке лиш, я його подержу", — каже мені, протягаючи руки.

Я подала...

Закрутилося, заходило колесом все кругом мене... Непроглядна темнота очі криє... Чую — сунуться мої ноги, пливуть кудись, пливуть-пливуть... Я падаю...

Більше нічого не знаю, не пам'ятаю... Очунялась уже в тюрмі... за те, що буцім дитину у річку вкинула.

Довго мене держали там; цілий рік я казенний хліб їла, а потім ще у монастир завдали. Там я півроку поробила та й знову на волі.

Гуменя того монастиря, де я була, казала: "Зробила ти гріх тяжкий, як би рідного батька або матір на той світ звела. То тебе, — каже, — лихий попутав, то він на все зле й навів і буде тебе аж до сорока літ усе стерегти. Гляди!.. Молись, одмолюйся, од його тільки молитвою й одіб'єшся, і більше нічим... І дасть Господь добра усякого, доживеш ти вік у спокої".

Ось уже мені й за сорок минуло, а все служу, на людей роблю... А що заробила? Що на мені, те й за мною.

І молюся, та, видно, моя молитва така або ж Господь її не приймає...